

СОЦІАЛЬНА І КУЛЬТУРНА ОБСТАНОВА УКРАЇНСЬКОЇ ТВОРЧОСТІ

Пам'яті Володимира Антоновича

Перед розселенням і в розселенні. Я вважав потрібним отсей загальний екскурс в сферу початків словесної творчості взагалі, в їх зв'язках з соціальною еволюцією, бо спеціально українського матеріалу не вистачає на таке з'ясування. Українське плем'я належить до групи народів, які розвинулись рано, швидко, перейшли дуже складний процес і в нім затратили прикмети примітивного побуту, які зберігаються так живо в побуті різних відсталих рас.

Народи індоєвропейської мовної групи, до котрої належать племена слов'янські, ведуть свій початок від одної з тих мандрованих непосидючих рас, котрі послужили ферментом людської еволюції, не тільки культурної, але і фізичної. До таких, окрім індоєвропейців, належать семіти, монголо-турки, маляї — племена, чи «раси», котрі разом з іншими, подібними, менш звісними, менш замітними або вимерлими, своїми безнастанними переселеннями, культурним і фізичним мішанням з новими сусідами на нових місцях, перейняттями від них і наділюванням їх різними фізичними і духовними добрами, бозна-звідки вхопленими, бозна-кудою перенесеними, по дорозі ще бозна-скільки разів перемішаними з іншими елементами, — утворили ту безконечну мозаїку, яку відкриває наша планета в теперішності і минувості.

Деякі дослідники, виходячи з міркувань біологічних, об'ясняють фізичні прикмети білошкірої раси, що послужила расовим зав'язком нинішньої індоєвропейської мовної групи, фізичними умовами далекої півночі. Там, мовляв, в арктичних краях, могла розвинутись ся ясна фарба шкіри, волосся, очей і т. д. Але культурний запас сеї групи вказує на зовсім інші сторони як їх джерело. Напр., слово *руда*, метал, походить від старовавилонського *уруду*, що значить «мідь», перший метал, який став звісним праіндоєвропейцям і з сим значенням задержався в обох галузях індоєвропейських мов — східній і західній. Се цікавий документ-вказівка, де і в якій школі набирались своєї культури індоєвропейці. Ся й інші вказівки ведуть до індоєвропейсько-семітських стичностей, до старої месопотамської і середземної культури. Коли дійсно в полярних краях було гніздо фізичної раси, то в краях середземних, в сфері великих річних культур Месопотамії й Єгипту, було гніздо

духових засобів, що стало знарядом великої атракційної, асиміляційної енергії сеї групи, котрій завдячувала вона свою експансію, своє незвичайне поширення.

Рухливість і експансивність сеї індоєвропейської прараси, її незвичайна здібність приладжування до всяких фізичних обставин, до економічних і культурних форм, зживатись з найрізнішими расами і культурами мала той безсумнівний, яскравий наслідок, що як фізична однота вона, очевидно, давно вже перестала існувати. Як фізична раса індоєвропейська родина не тільки в цілості, але і в своїх частих, нинішніх національностях, представляє різнобарвну мішанину, в котрій, очевидно, виявляють себе передусім ті тубильчі, аборигенні риси, котрі розселенці застали на своїх останніх територіях, але попри них також і ті давніші розселення, через які вони переходили. Як відомо, український нарід, напр., в теперішності і в своїм старшій археологічній матеріалі виявляє виразне помішання двох або й більшого числа рас: ясноволосої і ясноокої з темнавою, сильнокороткоголової з довгоголовою і т. д., і таку ж мішанину рас, в різних пропорціях, можна бачити сливе у кожного народу індоєвропейської мовної групи. Фізичної раси вона не творить, називати її расою — як то часто роблять — можна тільки в «історичнім» розумінні, як продукт фізичних і культурних факторів. Але краще, мабуть, взагалі не вживати слова «раса» в такому невластивім значенні, з усякими застереженнями і поясненнями.

Ся фізична помішаність — гетерогенність (різnorodність) індоєвропейського розселення натякає на подібний же культурний процес. Не належить ніяк перебільшувати собі поняття культурної спільноти чи культурної однотайності народів індоєвропейської групи. Між культурною спільнотою первісного зав'язку сеї групи (расово теж більше однотайного) і новішим культурним уодностайненням її під впливами нової європейської християнської культури лежить довгий процес культурного синкретизму, котрий різні часті сеї групи проходили в значній мірі кожна по-своєму. Індоєвропейська група рано стала тільки мовною групою, далеко більш одноцільною в мові, ніж в житті і в культурі.

Мова зав'язувала її й мова була могутнім знаряддям, котрим вводилися все нові етнічні елементи в склад сеї групи — захоплювалися культурою і расовою асиміляцією, вносячи, розуміється, завсіди і щось свого кожного разу і розкладаючи все далі й далі колишню расову, культурну і мовну однотайність групи. Так вдатно сконструйована мова, як індоєвропейська, мала велику атракційну, асимі-

ляційну силу для тих народів, з котрими індоєвропейським племенам доводилось стрічатись. Вироблення мови, як вище було зазначено, се був процес тяжкий, довгий, який не завжди вдавався. Для племен з слабо виробленими, невдало організованими мовами мова така вдатна, як індоєвропейська, сорозмірно проста, а при тім пластична, виразиста, точна, мала незвичайну атракційну силу. По тому, як легко і радо й тепер присвоюються такі краще вироблені мови племенами з мовами слабими, нерозвиненими, які не встигли вийти з зародкових стадій, можна собі уявити, якою привабою були індоєвропейські мови серед тих нижче культурних племен, з котрими стикались індоєвропейські племена в своїх мандрівках, як вони втягали їх в орбіту індоєвропейської культури, і з ними — все нові культурні і расові домішки між індоєвропейську людність, ускладнюючи все більше її зміст і прискорюючи її диференціацію.

Такий нервовий, прискорений темп індоєвропейської еволюції дає ключ до розуміння того факту, що пережитки примітивного життя у сих племен виступають сорозмірно слабо. Не кажучи про таких молодших членів родини, як народи слов'янські і латишсько-литовські, але греки, індуси, іранці, від яких маємо традицію, зафіксовану о тисячу літ скорше, так само не виявляють у своїм житті і споминах скільки-небудь ще живих форм тотемного культу, передпатріархальних родових відносин і т. д. Те, що помічено досі, виступає так спорадично і слабо, що деякі дослідники (як, напр., О. Шрадер) готові були покласти се на рахунок тих різних примітивних народів, які асимілювались індоєвропейським розселенням.

Форми примітивного колективізму тотемної доби були пережиті індоєвропейськими племенами, мабуть, задовго перед їх останнім розділом, в різних культурних і етнічних впливах і стрічах, а слабі останки тих форм ще більше розгубились в останніх розселеннях, в асиміляції нових етнічних елементів і т. д.

Перед сими бурхливими розселеннями мислимо собі більш консервативний період життя на «правітчині». Як територія передостаннього розселення для багатьох племен, в тім і для наших, те, що зветься через се слов'янською чи індоєвропейською правітчиною, виступає з комбінації всякого роду матеріалу східноєвропейська рівнина. Одну з найбільш глухих, менше приступних для культурних впливів і стичностей частин її займали племена слов'янської і литовсько-латишської групи, приблизно в поріччях горішнього Дніпра, Двини та Волги, як можна міркувати — між

германськими племенами балтійського помор'я, з одного боку, між фінським розселенням горішнього Поволжжя та великих озер — з другого. Тут ми бачимо слов'янські й литовські племена в часах коло християнської ери, перед останнім великим розселенням, в звістках і чутках, які доносились до грецьких і латинських письменників.

Сей глухий кут, де ми сі племена застаємо і з усякою правдоподібністю мусимо приймати, що вони пересиділи тут досить довгі, як на нашу нинішню хронологічну міру, часи і віки, мусить нам об'яснити деяку відсталість і архаїчність життя сих народів, з котрою вони потім виступають в часах розселення, в порівнянні навіть з племенами германськими й іранськими, своїми найближчими сусідами. Невважаючи на не розірвану ще до решти язикову спільність з ближчими і дальшими індоєвропейськими родичами, культурний і соціальний процес в слов'яно-литовській групі виявляв себе в формах значного запізнення, в темпах значно повільніших, ніж у народів, ближчих або краще зв'язаних з середземним культурним районом. Іранські і тракійські племена, що товклись по наших українських степах, безпосередньо стикаючись з чорноморським розселенням, і племена германські, що сусідували з кельтським розселенням, здавна захоплені впливами адриатичкої і середземної культури, стояли з сього погляду в відносинах кращих. Вони йшли передом в розвою матеріальної культури і в соціальному процесі в порівнянні з своїми слов'янськими сусідами; служили для них посередниками в знайомості з культурними новинами, такими, напр., як уживання металів та різні технічні винаходи. Упереджуючи їх в розвою соціальної диференціації, формуванні воєнних організацій і ватажківства, сі германські, іранські й ін. племена, правдоподібно, й підбивали собі слов'янські племена, експлуатували їх економічно і разом — давали їм взірці нового, більш диференційованого соціального ладу: служили провідниками і взірцями в культурнім і соціальному процесі.

Різниця культурна і соціальна мусила бути дуже значна між індоєвропейськими племенами, які в околицях Чорного і Егейського моря ввійшли в сферу впливів вавилонської й егейської культури, і тими, які зіставалися ще в глибині східноєвропейських лісів, хоча язикова і культурна спільність між ними ще не зовсім розірвалась. Згадане вище вавилонське ім'я міді — се інтересний промінь металічної культури, що йде від передовиків індоєвропейського походу в глибину східноєвропейського розселення, в місцеву кам'яну, неолітичну культуру, в котрій переходив сей

процес розділу східноєвропейської мовної спільноти на поодинокі галузі. Назви інших металів уже різні в групі західній і східній. Загальнослов'янська назва для міді (*медь*), найстаршого з металів, який ввійшов в технічне уживання, філологічно зв'язується з німецьким пнем *smi-da* (відповідає слов'янському *кузьн*, метал взагалі) — се характеристична вказівка на німців як посередників в розповсюдженні початків металічної техніки серед слов'янських племен після відділення від них інших індоевропейських груп. Характеристика Таціта (з оповідань німецьких, очевидно) крайньої культурної бідності «естів», мало обізнаних з металами навіть в початках християнської ери, мусить бути приложена однаково до литовської і слов'янської групи. Відблиски середземної і чорноморської культури, що тисячу літ перед тим пережила розцвіт бронзової техніки, долітали сюди в ослаблених і запізнених формах, лише поверхово відбиваючись на тутешній продукції, яка все ще орудувала камінним, кістяним, а найбільше — деревляним знарядом. Навіть в середнім Подніпров'ї бронзова техніка не встигла скільки-небудь поширитись, і залізо часто безпосередньо входить в обстановку неолітичної культури¹.

Ся бідність металічної техніки, однак, не повинна викликати хибних представлень про дуже низьке, «дике» життя взагалі. Метал і пізніше ще довго був досить рідким гостем серед «деревляної культури» Полісся, котра, однак, при тім не була вже примітивною. Хліборобство стало поширюватись іще в часах культурної спільноти індоевропейських племен, і вже перед слов'янським розселенням воно стало підставою господарства і орудувало розмірно високими технічними засобами (не тільки ралом, але може і плугом, запряженим худобою). Була домашня худоба і хазяйство молочне. Були різні способи оброблення шкіри, вовни і ростинних продуктів. В житті соціальним уже панувала патріархальна родина, — рід уступав своє місце родинному зв'язку. Загалом ті культурно-соціальні вказівки, які ми маємо для праслов'янського життя, перед розселенням, відповідають пізньому родоплемінному побуту, вже рушеному економічною і соціальною диференціацією².

Примітивний тотемізм і комунізм міг тоді вже існувати тільки в пережитках, котрі подекуди слідні й потім, а як реальні, домінуючі форми соціального ладу були вони вже

¹ Див. про се ширше в I т. Історії України-Руси, ст. 49 і д. З вид.

² Як виглядало пізні родоплемінне життя, рушене розвитком соціальних класів, власності, воєнних організацій, ватажківства, див. в «Початках громадянства», с. 170 і д.

й тоді давно перейдені. Тому помилкою супроти історичної перспективи було, коли деякі дослідники (як М. Ковалевський, а у нас Ф. Вовк), приймаючи ритуальні пережитки за реальні форми життя, допускали існування у українських племен, навіть в київській добі, сексуальної сумішки, цілком реальної умички дівчат і т. д. Все се й тоді, без сумніву, існувало тільки як обряд, а як реальні форми життя пройшло задовго перед розселенням¹.

Незважаючи на загальний консерватизм сього життя на правітчині в порівнянні з прискореним темпом пізньої доби розселення і бурхливого життя по розселенню, «пра-слов'янську добу», себто останні віки перед розселенням, теж не треба собі уявляти чимсь інертним і зовсім нерухомим. Не кажучи вже про ті впливи вищої техніки і більш диференційованого суспільного укладу, що приходили від західних і полудневих сусідів, успіхи господарства, з одного боку, колонізаційні перемини — з другого, творили неустанний рух навіть в періодах затишку між великими колонізаційними катаклізмами, може, непомітний, так би сказати, з дня на день, але дуже важливий своїми результатами в довшій перспективі.

Протягом останнього тисячоліття перед великим слов'янським розселенням, що зробило кінець слов'янській спільноті, пройшли великі колонізаційні зміни, які не зісталися без впливу і для наших племен. В головних рисах з певною правдоподібністю можна намітити такі явища:

Кельтські племена, які колись займали центральну Європу, Подунав'я і, може, навіть східні Карпати, відійшли на захід.

Фракійські племена з наших сторін сунули на полудневий захід, в балканські краї, затримавшись довше тільки місцями в Карпатах.

Іранське розселення з Чорномор'я уступалося почасти на захід, почасти на полудневий схід під натиском середньоазійських орд.

Германські племена з балтійських країв, де вони сусідували з слов'янськими, литовськими і фінськими племенами, поступали на захід і полудне, тіснячи своїми передовими ватагами кельтів.

Вони, правдоподібно, втягали в сей рух і слов'янські племена, які дуже розмножились на правітчині. З другого боку, се слов'янське розселення використовувало відлив

¹ Про се в «Історії України», т. I, с. 339 і д., і в «Початках громадянства», с. 306 і д.

іранської й фракійської людності для свого розпросторення на полудні.

Новий рух германських племен на захід і полудневий захід, що дає себе відчутти римським провінціям більш відокремленими ударами в столітті перед нашою ерою і по ній, а потім в II в. по Хр., налягає як хронічний, постійний тягар на подунайські і рейнські краї, в самих римських кругах оцінювався як вислід колонізаційного напору від півночі¹ і мусить уважатись показчиком також і слов'янської експансії (поширення). Більші і менші маси слов'янські, правдоподібно, втягались в орбіту свого руху самими германськими ватагами; просторони, ними опорожнені або розрізнені, використовувались слов'янською експансією.

Для східнослов'янського розселення, очевидно, мав особливе значення рух готських племен з-над Висли просто на полудне, навіть на полудневий схід, на Чорномор'я.

Ті східнослов'янські, «антські» племена, предки нашого народу², що, по всякій імовірності, вже перед тим поступали поволі в сім напрямі, використовуючи відплив фракійського розселення й іранських («алянських», як вони звуться в сих часах) орд з Подоння і Подніпров'я, були сильно потягнені сим східногерманським натиском, що приблизно в другій половині II в. по Хр. вривався між іранське і всяке інше заселення Чорномор'я. Припадком донесена готською традицією пам'ять про пізнішу боротьбу остготів з антами в часах гунського натиску, дець в сусідстві Чорного моря, очевидно, дає нам тільки орієнтаційну точку: посвідчує, що в тім часі, в кінці IV в., східнослов'янська колонізація на Чорномор'ї настільки вже скріпилась, що, використовуючи прихід гунів, стала мірятися з готами, котрі перед тим, правдоподібно, держали її в залежності. Але слов'янський і спеціально «антський» рух в сім напрямі, вказаним готським походом II в., правдоподібно, почався разом з ним, і то, мабуть, в досить великих розмірах.

Оцінюючи всю ситуацію, мусимо собі уявити, що не тільки слов'янські дружини потягли готськими слідами, але в значній мірі були вони потягнені відразу готським походом. Різні залежні і союзні ватаги слов'янські стали його учасниками, брали уділ в східногерманським розселенні

¹ «Інші племена, тікаючи від північних народів, що погналі їх, домагались, щоби їх прийнято (наділено землями), інакше грозили війною». — Ю. Капітолін про Маркоманські війни 164—5 рр. по Хр. Джереловий матеріал до начеркненої тут схеми в Історії України, I, с. 60 і д.

² Про «Антів» як назву східно-полудневої (української) групи в т. I Історії, с. 172 і д.

на Чорномор'ї, в боротьбі готських дружин з алянськими, в походах їх на римські провінції. Те, що ми бачимо потім, в V і VI вв., коли «слов'янські» і «антські» дружини охотою чи неволею беруть участь в гунських, турецьких, аварських походах на римські провінції і осідають там, разом з іншими товаришами сих походів, властиво, повинні ми собі уявити також і в сих часах, в II—III вв., тільки що в передових полках чорноморського розселення того часу слов'янський елемент був, розуміється, слабший, ніж два століття пізніше. Але ситуація, властиво, була зовсім аналогічна, і матеріал для такого степового слов'янського козацтва був іще на правітчині.

Уже в I в. Тацит, з слів людей, які знали германські відносини, записав нам, що на пограничах з німцями (бастарнами) і фіннами слов'яне мали репутацію великих забіяк, які нападали і розбивали, криючись в горах і лісах. Тацит робить з сього загальну характеристику «венедів», як пізніший Прокопій, розтягає подібні оповідання на всіх «антів» наших; але ясно, що мова йде про пограничників. Ми, отже, в тім уже часі мусимо собі представити слов'янський побут як двоїстий: з одного боку, господарський, тихомірний, пасивний супроти германських дружин, з другого боку, войовничий, готовий до відпору, до відплати, против германських дружин організований в аналогічних воєнних ватагах, на германський тип й взірець.

Так само на східно-полудневій границі тодішнього слов'янського розселення (з котрого тільки нічого не доходило до римських та грецьких слухів), серед праотців антських, мусила йти не менше завзята боротьба з войовничими фракійськими та іранськими племенами, в котрих теж школилась слов'янська людність, виробляла у себе воєнні поколінні верстви й дружини з ватажками на чолі.

Коли гунська буря розбила східногерманські та алянські політичні і воєнні формації на Чорномор'ї в другій половині IV в. і слов'янська людність рушила сюди в більших масах, користуючись, як натякає готська традиція, певною протекцією гунських орд,— се було повторення, тільки в ширших розмірах, того, що мало місце вже перед тим. Нове територіальне поширення, зв'язане з певними культурними поступами через наближення до огнищ середземної культури, з дальшим розвитком соціальної диференціації, дальшим розщепленням життя по лініям інтересів господарства і війни,— аналогічне з германським. Взагалі, беручи головні риси, соціальний процес у слов'янських племен, наших в тім числі, розвивався в тих же формах і в тім же напрямі, що й серед племен германських

епохи розселення, тільки що форми сі були менш інтенсивно виражені й приходили з певним опізненням.

При тім усім, хоч різниця сього нового руху слов'янського на Чорномор'ї була більша в розмірах, ніж в істоті й характері сього поширення, великий рух антських племен в гунській добі набрав епохального значення в житті наших племен. Може бути, що в довгій, закритій від нас, попередній своїй еволюції наші предки пережили не менші, а навіть і глибші та гостріші пертурбації. Але традиція не донесла нам нічого з того, сим же разом за поміччю хоч не своєї, то чужої традиції, можна зміркувати значення того, що діялось.

Ведене стихійним потягом до моря, до сонця, до теплішого підсоння, до буйнішого життя, що тягне до себе од віку всі півпівнічні народи, на полудне, наше розселення, — антське, як прозвали його тоді сусіди, — в значних масах викотилося з лісового поясу в райони степові і передстепові і добилось до крайньої мети своїх змагань — Чорного і Азовського моря. Ввійшло в орбіту тодішнього культурного життя, доступило джерел цивілізації, з котрих досі тільки слабі відблиски і відгомони до нього долітали. Стало само, до деякої міри принаймні, предметом уваги і відомостей цивілізованих, письменних народів. Для нього почалось історичне життя і разом з тим — часи інтенсивнішого, ніж досі, культурного розвитку. Розвитку, з одного боку, тісніше зв'язаного з загальними поступами світової цивілізації, з другого боку, більш відокремленого в собі. Бо з сим розселенням, яке було частиною великого слов'янського розселення, розривались ті безпосередні зв'язки, які зв'язували досі слов'янську групу, слов'янську спільноту. Східнослов'янські племена починали своє окреме буття. На чолі його географічні й культурні обставини виставили наші, українські «антські» племена, найбільше висунені на полудне, найближче поставлені до джерела культури.

Східно-полуднева, українська галузь в сім моменті опановує ту територію, яку доля судила їй як її історичний верстат. Досі історія сеї території йшла своїми окремими дорогами, незалежно від історії будучої української людності. Від сього часу сі два елементи зв'язуються нерозривно і починається процес національного формування — перетворювання людності в національну спільноту на її національній території під впливами обставин, даних сею територією.

Але своє завершення сей процес міг дістати тільки з повним опануванням сеї території. Се й стає історичним

завданням українського народу від цього моменту. Завдання незвичайно тяжке, в котре він ложить всю свою силу, розтрачує всю свою енергію протягом півтори тисячі літ — і досі ще не може досягнути цього результату, передусім — через недостачу скільки-небудь твердих природних границь сеї багато обдарованої природою, та не вимежованої, не відграниченої фізичними границями території.

Битий шлях з передньої й центральної Азії до Європи — на Балкани і Дунай, яким була ся євразійська рівнина, проторена назад і наперед безчисленними ордами і племенами, — незвичайно цінний з комунікаційного погляду, він не дуже надавався, як виявилось, для хліборобського народу, яким українська людність стала ще на правітчині. Чайка, що з затишних лісових озер злетіла на полудне, щоб «вивести дітей» над теплим морем, і необережно заложила своє гніздо «при битій дорозі» — сей поетичний образ, мабуть, дуже давній, традиційний, тільки використаний якимсь незнаним поетом (може, справді Мазепою, як кажуть), дійсно дає глибокий історичний символ сеї трагедії українського народу на його новій території. Вона була для нього небезпечним даром. Обіцювала так багато — але ще більше вимагала для свого утримання.

Arvis et armis, хліборобською працею і оружною рукою, як старим римлянам, треба було тримати її. Та двоїстість інтересів життя, що зазначилася вже на правітчині, мусила виявити себе ще різче тепер, на новій території.

Хліборобське господарство дістало гарні ґрунта — без порівняння видатніші, урожайніші, особливо в передстеповім поясі, добре заводненім, з гарним черноземом. Але він був виставлений на постійну небезпеку від степу і мусив жити під зброєю охороною.

Антська колонізація з розгону доскочила до моря. Звістки готських і візантійських джерел VI в. виразно вказують на антське, східнослов'янське розселення на чорноморським побережжі. Воно ввійшло в безпосередній контакт з грецько-римськими муніципіями Чорномор'я, з старими еллінськими колоніями, що яко-такі передихали бурхливі віки розселення. Без сумніву, серед сеї слов'янської хвилі, як свого часу серед скитів і сарматів, знаходилось чимало елементів, які з усім запалом неофітів спішили з головою скупитися в сі культурні джерела. Вони, правдоподібно, шукали приступу до міст, оселялись своїми осадами в їх сусідстві, приймали грецьку і римську культуру та звичаї. Київський літописець XI в., згадуючи про колишнє розселення уличів і тиверців понад Дністром до моря, до Ду-